

Mustakim Arıcı. *İnsan ve Toplum: Taşköprizâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016. 164 sayfa. ISBN: 9786053203995.

Ahmed Tahir Nur*

Çok yönlü bir Osmanlı âlimi olan Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprizâde (ö. 968/1561) üzerine yapılan çalışmalar, Osmanlı ilim ve düşünce tarihine yönelik ilginin son yıllarda canlandığı tespitine bir örnek teşkil eder. Bu bağlamda, Taşköprizâde'nin eserlerini müzakere ederek neşre hazırlayan “Taşköprülüzâde Projesi” ve bu proje kapsamında düzenlenen “Uluslararası Taşköprülüzâde Sempozyumu” zikredilebilir.¹ Bu değerlendirmede, söz konusu projeye sağladığı katkının yanı sıra Taşköprizâde üzerine müstakil yayınları da bulunan Mustakim Arıcı'nın *İnsan ve Toplum: Taşköprizâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi* adlı eseri ele alınacaktır. Arıcı'nın *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* ile başlayan Taşköprizâde ilgisi, onun pratik felsefeye dair iki risalesinin tahkik ve çevirisi ile devam etmiş ve bütün bu çalışmaların neticesinde, elinizdeki değerlendirmeye konu olan kitap ortaya çıkmıştır.² Literatür araştırması mahiyetindeki giriş bölümü ile “Bilgi ve Ahlâk”, “Ahlâk ve İnsan”, “Toplum ve Siyaset” başlıklarını taşıyan üç ana bölümden oluşan kitabın sonunda kısa bir sonuç bölümü ve kaynakçanın ardından isim ve kavram dizinleri yer almaktadır.

Arıcı, “Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı Ahlâk Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme” alt başlıklı giriş bölümünde, Taşköprizâde'nin ahlâk ve siyasete dair metinlerini dönemi içerisinde anlamlı bir yere oturtabilmek için öncelikle on altıncı yüzyıl Osmanlı ahlâk literatürü hakkında bir tasvir sunar. Osmanlı kültüründe

* Doktora Öğrencisi, Yale Üniversitesi, Din Araştırmaları Bölümü. İletişim: ahmed.nur@yale.edu.

1 Sempozyum değerlendirmesi için bkz. Mustakim Arıcı, “Uluslararası Taşköprülüzâde Sempozyumu”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016): 209-214.

2 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi: Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye –Metin-Çeviri-*, metin: Mustakim Arıcı ve Elzem İçöz, çeviri: Mustakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014); Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Ahlâk ve Siyaset Risaleleri*, thk. ve çev. Mustakim Arıcı (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016).

ahlâkın felsefî ahlâk, hikemiyât, fıkıh, kelâm ve tasavvufun yanında edebî sahayı da içine alan geniş bir anlam aralığını ifade ettiğini belirten Arıcı, bu bölümde tüm on altıncı yüzyılın ahlâk zihniyetini çözümlmeyi değil, dönemin ahlâk literatürünün birincil kaynaklarını değerlendirmeyi amaçladığını belirtir (3). Zira böylesi geniş bir açıdan yaklaşıldığında ahlâk literatürünün, bir kişi tarafından kuşatılması güç olan hayli hacimli bir kaynak havuzu oluşturacağı aşikârdır. Bu sebeple çerçevesini sınırlandıran Arıcı, –arşiv belgeleri, tezkireler ve kronikler gibi– ahlâk literatürünü dolaylı olarak ilgilendiren eserlere yer vermeyip *Ahlâk-ı Alâ’î* gibi felsefe metinlerini ve edebî formdaki ahlâk eserlerini inceler (3-11). Bu literatür değerlendirmesinin ardından Arıcı, Taşköprizâde külliyyatı arasından bu kitapta incelenen metinleri ilimler tasnifi, ahlâk ve siyaset, dinî ilimler, biyografi gibi başlıklar altında tanıtarak yazım tarihleri, içerikleri ve kaynak ilişkileri üzerine bilgiler verir (11-20).

Arıcı’ya göre ahlâk düşüncesinde felsefî ve tasavvufî eğilimi daha güçlü tezahür eden Taşköprizâde, ahlâkın birçok alanla ilişkisini kurar. Ancak eserlerine ilim ahlâkı ve adabı bahisleriyle başlamasından da anlaşılacağı üzere Taşköprizâde’de bilgi-ahlâk ilişkisi, diğer tüm ahlâk tartışmalarını önceler (22). Bu öncelikle uyumlu bir şekilde Arıcı, kitabının “Bilgi ve Ahlâk” başlıklı ilk bölümüne Taşköprizâde’de ilim ahlâkıyla başlayarak ahlâkın felsefe, fıkıh, tasavvuf, kelâm, edep, firâset (fizyonomi), astroloji ve okült ilimlerle ilişkisini inceler (21-43). İlim ahlâkı bahsinde, ilimlerin topluma faydaları açısından tasnifi, ilmin afeti, talebenin adabı, hocanın vasıfları, ilim sahiplerinin devlet yöneticileriyle ilişkisi gibi konularda Taşköprizâde’nin fikirlerini özet bir şekilde ele alan Arıcı, bazı hususların başlı başlına bir araştırma konusu olabilecek genişlikte olduğunu belirtir. Mesela, Taşköprizâde’nin ifade ettiği, “ilmin sönükleşmesi (*inkırâdu’l-ilm*)” ve ulemanın ilmin hakkını vermedeki başarısızlığı gibi eleştirilerin kaynağının ne olduğu veya dönemin ulemasını ne ölçüde yansıttığı tartışmaya açıktır (25).

Felsefe-ahlâk ilişkisi bağlamında Arıcı, Taşköprizâde’nin ilimler tasnifinde ahlâkın konumunu inceler. Buna göre Taşköprizâde, bir yandan *Miftâhu’s-sa’âde* adlı ilimler ansiklopedisinde Aristotelesçi tasnifi sürdürerek ahlâkı, ev yönetimi ve siyaset ile birlikte pratik felsefenin bir parçası olarak ele almış; diğer yandan, Adudüddin el-Îcî’nin (ö. 756/1355) *el-Ahlâku’l-Adudiyye*’sine yazdığı şerhte pratik felsefenin bütünü ahlâk olarak adlandırarak bilhassa Nasirüddin et-Tûsî (ö. 672/1274) ile başlayan ve Îcî ile devam eden yaklaşımı sürdürmüştür. Fıkıh-ahlâk ilişkisi hususunda Taşköprizâde, *el-Me’âlim fi’l-ilmî’l-kelâm*’da fıkıhın, aslında teorik ve pratik bütün yönleriyle felsefenin karşılığı olduğunu ifade eder ve ilimlere dair eseri *er-Risâletü’l-câmi’a li-vasfi’l-ulûmi’n-nâfi’a*’da fıkıh-ahlâk ilişkisini ele alır ki, Arıcı’ya göre bu durum ahlâkın özellikle Hanefî geleneğindeki geniş anlamıyla fıkıhın bün-

yesinde sayılmaya müsait bir ilim olduğunu gösterir (29). Tasavvuf-ahlâk ilişkisiyle ilgili olarak Arıcı, Taşköprizâde'nin tasavvuf anlayışını, nefsin arındırılması yoluyla insanı metafizik hakikatlere götürecektir bir ahlâkî yönelim olarak ifade eder.

Kelâm-ahlâk ilişkisi bağlamında, iyi ve kötüye dair bilgilerin kaynağının ne olduğu, insanın fiillerindeki özgürlüğü gibi kelâm metinlerindeki tartışma konularını zikrederek Taşköprizâde'nin kimi zaman Mâtürîdî kimi zaman Eş'arî görüşleri savduğunu belirten Arıcı'ya göre, *el-Me'âlim*'deki Eş'arîlik havası, Osmanlı düşüncesine Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) üzerinden gelen Eş'arî ekolünün etkisine bağlanabilir (34). Edebiyat-ahlâk ilişkisi kısmında Arıcı, edebî İslâm ilimler, düşünce ve kültür tarihinde olduğu gibi Taşköprizâde'nin eserlerinde de hayatı kuşatan, çok boyutlu bir muhtevaya sahip olduğunu belirterek bu metinlerde geçen ibadet adabı, cemiyet adabı, devlet başkanı ve halkın karşılıklı ilişkilerinde adap, ilim talebinde adap, meslek adabı ve tarikat adabına dair hususları açıklar.

Arıcı, "Bilgi ve Ahlâk" bölümünde son olarak ahlâkın firâset, astroloji ve okült ilimlerle ilişkisini ele alır (37-43). Firâset ilmine özel bir vurgu yapan Arıcı, bu ilmin İslâm düşünce tarihinde gördüğü ilgiden daha fazlasını Osmanlı ilim ve kültür çevrelerinde gördüğünü, Taşköprizâde ve dönemin ulemasının da bu ilmin verilerine büyük önem atfettiğini belirtir. Nitekim Taşköprizâde, bir bilgi kümesi olarak gördüğü firâsetin alt dallarını ilimler ansiklopedisinde incelemekle kalmamış, devlet başkanının özelliklerini sayarken de firâset meselesine geçiş yaparak bu konuda yönetici için faydalı bilgilere yer vermiştir.

"Ahlâk ve İnsan" başlığını taşıyan ikinci bölümde Arıcı, Taşköprizâde'nin eserlerinde ahlâkî eylemin kökeni, huyların kaynağı ve değişebilirliği, erdemlerin tasavvuru ve tanımları gibi ahlâk ilminin meselelerinin nasıl ele alındığını inceler. Ahlâkî eylemin felsefi ve psikolojik kökeni olarak nefis kısmında filozofların mücerret nefis ve ulemanın cismanî nefis anlayışlarını değerlendiren Arıcı, Taşköprizâde'nin yaklaşımının genel olarak mütekaddimûn kelâmında görülen cismanî nefis anlayışıyla örtüşmediğini belirtir. Taşköprizâde, *el-Me'âlim*'de İbn Sînâcî nefis teorisini kelâma taşıyan önemli isimlerden Fahreddin er-Râzî'nin tasnifini kullanarak problemleri İbn Sînâ (ö. 428/1037) felsefesiyle uyumlu bir şekilde ele alır. Bununla birlikte cismanî olmayan nefis anlayışını da tam anlamıyla kabul etmeyen Taşköprizâde'ye göre nefsin beden üzerindeki tasarrufu, kaynağı kalp olan "ince buhar şeklindeki bir canlılık fonksiyonu (*rûhun hayevâniyyun*)" ile gerçekleşir (55). Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde* ve *Risâle fî beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye* gibi son dönem eserlerinde de böyle bir insan anlayışını devam ettirmiş, insanı yöneten organın kalp olduğuna işaretlerle konuyu Gazzâlî'yi (ö. 505/1111) takip ederek incelemiştir.

Arıcı'ya göre Taşköprizâde, huyların, bedeni oluşturan unsurlardaki terkibe bağlı olup çeşitli faktörlere göre değişebileceği görüşünü kabul eder. Erdemi, nefsin güçlerinin itidalde olması şeklinde açıklayan Taşköprizâde, konuyu büyük ölçüde felsefi geleneğe bağlı olarak ele alırken zühd, sabır, tevazu ve takva gibi erdemlere vurgu yaparak meseleye tasavvufi bir boyut da katar. Taşköprizâde'nin özellikle hikmet, şecaat ve iffet erdemlerinin ikincil erdemlerini ve erdemsizliklerini ele alırken yaptığı kavramsal katkıları Arıcı, tablolar halinde gösterir (76-78). Arıcı'ya göre gayeci bir ahlâk anlayışını benimseyen İslam ahlâk düşünürleriyle uyumlu olarak Taşköprizâde, kişinin amacına ulaşma noktasında temel mücadelesini erdemlerin kazanımı/korunması ve erdemsizliklerden uzak durulması olarak görür ve bunun yollarını açıklar (84-89). Bu mücadelenin en genel anlamdaki ismi olan *riyazeti* hem felsefi hem tasavvufi bir bağlamda kullanan Taşköprizâde'nin tasavvufi görüşlerinin felâsifinin sunduğu çare ve yöntemlerle uzlaşa içinde olduğu görülür (86).

Arıcı, "Toplum ve Siyaset" başlıklı üçüncü bölümde müellifin değişik sahalarda kaleme aldığı metinleri siyaset düşüncesiyle bağlantısı açısından inceler. Buna göre *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de ve *Miftâhu's-sa'âde*'de siyaseti, pratik felsefenin bir bölümü olarak tasnif eden Taşköprizâde, insanın doğası gereği sosyal bir varlık olması (*el-insânü medeniyyun bi't-tab'*) şeklindeki Aristotelesçi ilkedен hareket ederek insanlar arasında karşılıklı adaleti sağlayacak olan yasaların peygamberlerin koyduğu yasalar olduğunu, İbn Sînâ'nın bu yöndeki fikirleriyle uyumlu olarak ifade etmiştir. Kelâm eseri *el-Me'âlim*'de ise peygamberlerin gönderilişini filozofların teorisi çerçevesinde açıklamayıp klasik Eş'arî doktrine bağlı kalarak Allah'ın kullarından dilediğini peygamber seçtiğini ifade eden Taşköprizâde'nin son tahlilde filozofların teorisine de bir değer atfettiği ve bilhassa İbn Sînâ'nın açıklamalarına yer verdiği görülür (94).

Taşköprizâde'de erdemli ülke tasavvuru, başkanlık modelleri ve ideal başkanda olması gereken vasıfları ele alırken Arıcı, hem bu fikirlere kaynaklık eden Fârâbî (ö. 339/950) ve Nasirüddin Tûsî gibi Taşköprizâde'den önceki düşünürlerin hem de Kınalızâde (ö. 979/1572) ve Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1113/1702) gibi Taşköprizâde'den sonra yazan müelliflerin fikirleriyle mukayeseler yapar (115-127). Bunun yanında Osmanlı müelliflerinden bilhassa Abdurrahman el-Bistâmî (ö. 858/1454) ve Molla Lütü'nin (ö. 900/1495) Taşköprizâde'nin siyaset düşüncesi üzerindeki etkisine değinen Arıcı, hükümdarlık adabı, vezirlik adabı gibi siyaseti tamamlayan ilimlerde bu etkiyi göstererek Taşköprizâde'nin – çok önemli bir sosyal işlevi olan– *hisbe* kurumunu bir ilim olarak görmesinin (*ilmü'l-ihtisâb*) ve orduyu yönetme ilmini siyaset araştırmalarının bir parçası yapmasının önemini vurgular.

Taşköprizâde'nin ahlâk düşüncesinde olduğu gibi siyaset düşüncesinde de eklektik bir tarzın görüldüğünü belirten Arıcı, müellifin felsefi yaklaşımlara yer ver-

diği kadar siyasetname literatüründen ve kısmi olarak fikhî ve tasavvufî siyaset anlayışlarından da faydalandığını tespit eder. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de İcî ve Tûsî üzerinden amelî felsefe geleneğini sürdüren Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*'nin hükümdarlık adabı bölümünde, sultanın vazifelerini şer'î siyaset dilini kullanarak ele alır. İnsanın halifelîği ve manevî saltanatı üzerine yazdığı *Risâle fî beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye*'sinde siyâset-i şer'iyye, siyasetname ve felsefe metinlerinden bir sentez yapan Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) *Zahîretü'l-mülûk* adlı eserini takip eden Taşköprizâde, yöneticilerin sahip olması gereken nitelikler ve yönetilenlerin hakları konularını ele alırken Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e hükümdar peygamberler ve râşid halifelerin zühd hayatlarından örnekler sunarak zahit bir devlet başkanı portresini idealize eder.

Arıcı'nın ifade ettiği üzere Taşköprizâde, İslâm ilim ve düşünce mirasının on altıncı yüzyıla kadar ulaşan ana akımlarını farklı düzeylerde sahiplenerek nazari düşüncenin temel tartışma noktalarında dirayetini ortaya koymuştur. Öte yandan Arıcı, Taşköprizâde'nin ahlâk ve siyasetle ilgili fikirlerini yeniden inşa etmeye çalışırken gördüğü eksik ve açmazları da tespit eder. Mesela adaletin erdemler arasındaki yeri (73) veya zenginliğin nasıl görülmesi gerektiği (126) hakkında Taşköprizâde'nin eserlerinde birbiriyle çelişki arz eden yahut telif edilmesi zor olan düşünceler vardır. Bazı erdemsizlik durumlarını tanımlamada ise Taşköprizâde'nin kavram üretme güclüğü çektığı söylenebilir (75). Son olarak Arıcı, Taşköprizâde'nin siyasetin farklı sahalarında söylenmiş fikirleri, zaman zaman derleme hüviyetinde aktardığını ve bunların arasında kaynak ilişkisi kurmadığını belirtir (146).

Arıcı, Taşköprizâde'nin görüşlerini İslâm düşünce tarihindeki süreklilik ve değişim unsurlarını dikkate alarak değerlendirmeye gayret eder. Sadece Taşköprizâde'den önceki düşünörlere değil, aynı zamanda onun çağdaşı ve kendisinden sonraki müelliflere de yapılan atıflar, okuyucuya karşılaştırmalı bir bakış açısı sağlarken fikirlerin serencamına dair de bilgi verir. Bu noktada Arıcı'nın kaynağını bulamadığını belirttiği (132) *Miftâhu's-sa'âde*'deki hükümdarlık adabı ilmine dair görüşlerin bir kısmının Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370) *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam* adlı eserindeki görüşlerle örtüştüğü kaydedilmelidir.³

İncelemesini ahlâk ve siyaset başlığı altında tanıttığı üç eserle sınırlandırmayan Arıcı, Taşköprizâde'nin kelâm, felsefe, ilimler tasnifi, biyografi gibi muhtelif

3 Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve mishâhu's-siyâde fî mevzü'âti'l-ulûm*, nşr. Kâmil Kâmil Bekri ve Abdülvehhâb Ebü'n-Nür (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1968), I, 410-411; krş. Tâceddin es-Sübki, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Ebü Zeyd Şelebi ve Muhammed Ebü'l-Uyûn (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1367/1948), 16-24.

alanlarda yazmış olduğu on dört metni farklı seviyelerde dikkate alır. Taşköprizâde'nin ahlâk ve siyaset düşüncesiyle irtibatları bakımından böylesine geniş bir eser listesinin incelemeye tabi tutulması, araştırmanın kapsayıcılığı açısından önemli ve takdire şayandır. Bunun yanında Taşköprizâde'nin metinlerini incelerken sorulabilecek önemli sorulardan biri, ifade edilen fikirlerin tarihî tecrübeyle ilişkisinin mahiyetidir. Arıcı, ilk bölümde ilmin inkırazı tartışması bağlamında bu meseleye değinir. Ancak özellikle siyasetle ilgili görüşlerinin pratikteki karşılığı ve dönemindeki siyasi tartışmalarla bağlantısı gibi soruları cevaplamaya pek girişmez. Bu itibarla Taşköprizâde'nin siyasete dair yazdıklarının nasıl bir yöntemle okunacağı ve tarihsel bağlam analizi önemli bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.⁴

Arıcı'nın karşılaştırmalı üslubunun yanında kitap boyunca yer verdiği tablolar da Taşköprizâde'nin ahlâk ve siyaset düşüncesindeki tasnifleri kavramada okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Buna mukabil kitapta eksik bırakılan birtakım hususlar dikkat çekmektedir. Kitapta değinilmemekle birlikte Taşköprizâde'nin ailesi, eğitim hayatı ve ilişki ağlarına dair bilgilerin, onun düşünce dünyasını aydınlatmada bize ipuçları verebileceği düşünülebilir. Bunun yanında Arıcı'nın, Taşköprizâde külliyyatını tanıttığı kısmın yanına müellif ve eserleri üzerine yapılmış çalışmalara dair bir literatür değerlendirmesi eklemesi de okuyucunun bu çalışma sahasının durumuna dair genel bir fikir edinmesine katkı sağlayabilirdi. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adıyye* üzerine kaleme aldığı çalışmasında Taşköprizâde'nin hayatına dair bir bahse yer vermiş olan Arıcı'nın, bu kitapta konuyu daha kapsamlı ele alma fırsatı bulamamış olduğu düşünülebilir. Yazarın sonuç kısmında belirttiği üzere zikredilen hususların kitabın sonraki baskısına ilave edilmesini temenni ediyoruz.

4 Asım Cüneyd Köksal, "Taşköprizâde'de Akıl, Siyaset ve Tarih", *İnsan ve Toplum* 7/1 (2017), 247.